

Nagy Péter Tibor

Iskolázottság és vallásosság Budapesten

Budapest társadalmának vallásosságáról – szekularizációjáról számos közhely él a fejünkben.¹ Hajlamosak vagyunk *vagy* úgy tekinteni, hogy Budapest szekularizációs központ jellege egyszerűen *nagyvárosi* mivoltával függ össze, *vagy* úgy, hogy a pártállam fokozott *ateista hatásrendszere* nyomán vallást veszített városról van szó. Azt is tudjuk persze, hogy vannak kifejezetten sajátos körülmények: történetileg a neológ, ill. szekularizált zsidóság magas aránya, a gyors bevándorlásból eredő – a nagyváros szekularizációs hatásán túlmutató - tényezők, valamint az új vallási mozgalmak hatása. E vallásosság társadalmi szerkezetéről is vannak bizonyos közhelyeink: az idősebbek kvázi teljes körű vallásossága, a fiatalok körében újraéledő vallásosság éppúgy ebbe a közhely-körbe tartozik, mint az állítólagos „u” görbe az iskolázatlanok és érettségizettek körében intenzívebb, a szakmunkások körében alacsonyabb vallásosságról.

A VALLÁSOSSÁG MÉRHETŐSÉGE

A „vallásosság” valójában egy „fekete doboz” – soha senki nem fog tudni olyan definíciót alkotni a kortárs vallásosságra, mely teológusok, pszichológusok és szociológusok számára egyaránt elfogadható. Ha szociológusként elfogadunk egy definíciót akkor is elmondhatjuk: a vallásosság „lényegét” – bármi legyen is az – sosem fogjuk tudni úgy mérni, hogy technikailag azonosképpen használhassuk az adatokat, mint az iskolai végzettségről vagy a pártpreferenciákról szólóakat. A vallásosság „megnyilvánulási formáit” tudjuk mérni – s azt sem egy mutatóval.

Lenski – az empirikus vallásszociológia klasszikusa - a Religious Factorban (1961) négy alapvető – s külön-külön mérendő - dimenziót különböztet meg: 1. vallási (rituális) részvétel, 2. doktriner ortodoxia, 3. vallási élmény, 4. a vallási csoport tagjaként való önmegkülönböztetés. Glock és Stark (1965) a vallásosság öt dimenzióját feltételezi: 1. ideológiai dimenzió (vallási hiedelmek); 2. rituális dimenzió (vallásgyakorlat); 3. a vallásos élmény dimenziója; 4. intellektuális dimenzió (vallási ismeretek); 5. konzekvencionális dimenzió (a vallásosság hatása életmódra, morális felfogásra, stb.). A társadalom és egyén vallásosságának kutatásában a Glock és Stark-féle dimenzióknál pontosabbat máig sem alkotott senki-a legtöbb empirikus kísérlet nagyjából ide utal vissza. (Szántó, 1997, Noffke, 2001, Tilley, 2003, Loury, 2004, Iannaccone, 2004, Bruce, 2001, Berger, 2001, Molokotos-Liederman, 2002, Sommerville, 2002, Froese, 2004, Hoge, 2004, Monahan, 2003, Phillips, 2004)

Jelen tanulmány a népességet a szekularizáció – vallásosság tengelyen kívánja elhelyezni. Ebben az értelemben a vallásosság úgynevezett externális fogalom: kizárólag olyan dolgokra vonatkozik, amely a „világ felől” – azaz a hit tartalmának vizsgálata nélkül látható. Leginkább tehát a „részvétel”, az „életvezetési és vélemény-konzekvencia” és „a nyilvános öndefiníció” szavakkal írhatjuk le, amit vizsgálunk, s ebben a tanulmányban teljességgel elkerüljük nemcsak a vallási élménnyel kapcsolatos adatokat, nemcsak a hittételekkel való azonosulást, de még a vallási ismeretek meglétének vagy hiányának boncolgatását is – bár az utóbbit igencsak kézenfekvő lenne iskolázottsággal kapcsolatban vizsgálni. (Nyilvánvalóan előállhat ugyanis olyan állapot, amikor pl. a Biblia egyes szereplőivel kapcsolatban az iskolázott nem vallásos emberek ismeretszintje meghaladja az iskolázatlan vallásosakét – de erről máskor, máshol.)

---

¹ A tanulmány a Fővárosi Köznevelési Alapítványtól 4157, 4592, sz alatt kapott kutatási támogatás, és a T032189 sz OTKA kutatások segítségével, az FKI, A PTE és a WJLF támogatásával készülhetett el.

Az „externális” vallásossággal kapcsolatban számos kérdés merül fel. Az első kérdésünk, hogy a kérdezett mennyiben minősíti magát vallásosnak egy olyan társadalomban, melyben az „egyházkövető vallásosság”, a „másmilyen” vallásosság, s a „nem vallásosság” társadalmilag legitim módon él együtt, egy olyan városban, ahol –ellentétben a falvakkal és a vidéki városok jórészeivel, ahol az emberek esetleg a „kommunizmus átmeneti uralmához” köthetik ezt- az ateizmusnak is nagy tradíciója, komoly történeti legitimitása van.

A második kérdés, hogy mennyiben sorolja magát valaki valamely felekezethez, ill. vallási csoporthoz. A harmadik kérdés, hogy az egyén és egyház, mint szorosan vett „vallási intézmény” közötti kapcsolatban – mely megnyilvánulhat istentiszteletre járásban, de adományozásban is – hol áll a megkérdezett, a negyedik kérdés pedig, hogy az egyház társadalmi (politikai, szociális, oktatási stb.) szerepét illetően mit gondol, az ötödik kérdés, pedig hogy azokban az alapvető kérdésekben – pl születésszabályozás – melyben az egyháznak egyértelmű álláspontja van, mennyire fogadja el azt önmaga számára iránymutatónak.

A vallásosságra vonatkozó kérdések eredményét, „a világnézeti állapotot” nem lehet automatikusan egyházi kötődésre lefordítani, még kevésbé lehet ebből arra következtetni, hogy az egyházak történelmileg kialakult (a szekuláris világban betöltött) szerepei közül a megkérdezett mit támogat s mit nem. Nem árt felfigyelni arra, hogy a „világnézeti értelemben vett” vallásosságnak csak a vallásosak egy része szempontjából megjelenítője valamilyen intézményesen megragadható egyház. (Például az Istenben nem, de a túlvilágban, szellemekben, mágiában, csillagokban hívők ezen a „világnézeti” tengelyen közelebb vannak a vallásos végponthoz, mint az Istenben nem hívők. Minthogy azonban a nem istenhívők nagy része csak szekularizálódott, de nem aufklérista vagy ateista, az előbbi csoport számára pedig a világnézete, hitrendszere szubjektíve is fontos, ezért az előbbi csoport valójában, konzekvencionális értelemben távolabb van a történelmi egyházaktól, mint az utóbbi.)

A vallási önbesorolás kérdései az utóbbi években szakmai vitákat váltottak ki. A közvélemény-kutatásban eddig kialakult módszerek szerint a vallásosságot az alábbi módokon határozzák meg:

1. Kérdés arról, hogy vallásos vagy nem vallásos a kérdezett, a hetvenes évekből hazai vonatkozásban leginkább ilyen adatokkal rendelkezünk, sőt a nemzetközi összehasonlítások is leginkább így folynak. Ez a dichotómia tulajdonképpen inkább a vallásosság ideológiai dimenziójához tartozik. Mindenesetre nagyon erősen mos össze mind részvételi, mind következményes értelemben különböző vallásosságformákat.

2. Hasonló kérdés (az „inkább” szócskával kiegészítve) eltérő eredményeket hozhat egy olyan kérdéscsoportban, melyben az embereknek több szempont alapján kell besorolniuk magukat (pl. inkább szegény/inkább gazdag, inkább jobboldali/inkább baloldali stb.). Itt a vallásosságot firtató kérdésre adott válasz gyakran összefügg az előző kérdésekre adott válaszokkal. Ez a dichotómia is nagyon erősen mos össze mind részvételi, mind következményes értelemben különböző vallásosságformákat.

3. Informatívabb jellegű az a kérdés, amely idődimenziót is visz a vizsgálatba: régebben vallásos volt, most már nem; régebben sem, most sem stb. (E változóhoz négy alternatíva tartozik.) E módszer előnye, hogy a megfelelő kategóriákat összevonva „durva kérdés” nélkül alkothatjuk meg a jelenleg vallásosak és nem vallásosak csoportjait. Információt szerezhetünk az egyéni életúton belül lejátszódott szekularizációval kapcsolatos önreflexióról is. A módszer fokozott hátránya viszont, hogy az önmaguk következetességére büszke emberek életük bizonyos határozott, „ellenőrizhető” választásait (egyházi iskola, egyházi esküvő, MSZMP-tagság) tekintik irányadónak, s ehhez képest kívánnak következetesnek mutatkozni. A másik hátrány pedig éppen a módszer előnyével – az egyéni életúton belül lejátszódott szekularizációval kapcsolatos önreflexióval – áll kapcsolatban. Azaz a válaszoló nem környezetéhez, referenciacsoportjához méri vallásosságát, hanem egykori önmagához. A dichotóm választás szerint szinte biztos, hogy „nem vallásosnak” minősíti magát, aki korábban sosem járt templomba, de most már évente egyszer elmegy. Ezzel a kijelentéssel a heti templomjáró, egyházas emberek nyilván egyet is értenek. Ha azonban az idődimenzió is felmerül, elképzelhető, hogy ugyanaz a személy a „régebben nem voltam vallásos, de ma már igen” alternatívát választja. Minthogy egy korrekt vizsgálatban az életkornak fontos szerepe van, nyilván értelmezhetetlenné válik a régen és a régebben fogalma. Honnan tudhatjuk, mit ért

a saját szellemi pályára vonatkoztatott „régebben” meghatározás alatt egy húszéves és egy ötvenéves ember?

4. Lehetséges megoldás, hogy a vallásosság mértékét szöveg nélküli skálával jelezzük, például azt kérjük, hogy az emberek helyezték el magukat az egytől tízig vagy egytől hétig terjedő skálán, vallásosságuk mértéke szerint. Az ilyen skálák hátránya, hogy egyfelől „középre húznak” (minden bizonytalan kategória a közepet keresi), másfelől pedig a hitükben biztos emberek is kerülni fogják az 1-es kategóriát, hiszen szinte mindenki ismer önmagánál vallásosabb embert. Méréselméletileg – a számokkal és mennyiségekkel kapcsolatos pszichológiai törvényszerűségek miatt - vitatható az is, hogy vajon az 1-es és a 3-as érték között ugyanakkora távolság van-e, mint a 3-as és az 5-ös érték között.

5. Magyarországon először Hankiss Elemér alkalmazta a szöveggel ellátott ötfokozatú skálát. Sztenderddé azonban Tomka Miklós skálája vált, 90-es évekbeli nagy felmérésében Tamás Pál is ezt alkalmazta, ezt egyszerűsítette négyfokozatúra a TÁRKI-omnibusz havonta megismétlődő kérdése stb. (Tomka, 1991, Tamás, 1997) Utóbbinak köszönhetően elvileg százezres nagyságrendű minta áll rendelkezésre. (Magunk is ebből állítottuk össze a jelen tanulmányban használt „50000s” nek nevezett adatbázist.) Akik „az egyház tanítását követem” kategóriát választják, azok általában más mérőszámok tekintetében is egyházasak. Ők általában többen vannak, mint a hetente misére, istentiszteletre járók, de általában kevesebben, mint a hetente és havonta istentiszteletre járók együttesen. A következő csoport, a „maga módján vallásosak” csoportja azonban – megítélésünk szerint – túlzottan sokféle állapotot mos egybe. Először is a „maga módján” kifejezés rendkívül vonzó mindazoknak, akik a lelkiismereti meggyőződést kizárólag belső kérdésnek tekintik, s ezért sem az egyházak, sem a helyi társadalom, sem az (évtizedekig ateistának tekintett) politika által megfogalmazott elvárásokhoz nem kívánnak igazodni. Ha a társadalom világnézeti állapotát filozófiai megfontolásból kutatjuk, akkor talán kisebb a jelentősége annak, hogy e csoporton belül hatalmas eltérések vannak, hiszen a „materializmus-idealizmus tengelyen” ez a kijelentés elhelyezhető – mindenképpen az utóbbi csoportot erősítve. Ha azonban az intézményes következményeket, ill a szekularizációt vizsgáljuk, a séma használhatósága egészen más. Az eszerint azonos csoportba kerültek belüli eltérések eredményeképpen a maga módján vallásos tömeg – látni fogjuk, hogy a legnagyobb világnézeti csoport – átlagosan a teljes népességhez sokkal inkább hasonlít, mint az egyházasakhoz. Ez azonban azt jelenti, hogy mind a részvételi, mind a következményes vallásosság szempontjából használhatatlanná válik e kategória. (A világnézeti besorolás szempontjából javít a dolgon, ha – ahogy ezt Kovács András teszi – az inkább vallásos/inkább nem vallásos kérdést és a Tomka-skálát együtt alkalmazzuk, és kereszt táblájuk alapján alkotunk csoportokat. A világnézet és az egyház mint intézmény közötti kapcsolat mértékét azonban ez a megoldás sem képes jobban mérni.) (Kovács, 2000.) Az önbesorolás valamennyi módja tehát igen vitatható.

A kutatók között viták folynak a „Milyen vallású ön?” kérdésre adott válaszok tényleges társadalmi értelmével kapcsolatban is. (Utoljára a 2001-es népszámlálás adott alkalmat erre a vitára-a 15%-nyi válaszmegtagadó budapesti (www.ksh.hu) miatt nem is nagyon van értelme a népszámlálás adatait használni.) Az egyik értelmezés szerint, aki bármilyen értelemben magáénak nevez meg egy felekezetet, azt az adott felekezet tagjai között kell számon tartani, mert egy ilyen nyílt önbesorolás egyenértékű a tényleges felekezeti tagsággal. De vizsgáljuk meg az ellenérveket!

Ha és amelyik kérdező nem tisztázza korábban, hogy a felekezetbe való bejegyzést vagy a jelenlegi identitást kérdezi, fokozottan bizonytalan adathoz jut. (Bár sokak szerint ez nem baj, mert a bejegyzés a népesség óriási része tekintetében mindenképpen meghatározta a milliőt, amelyben a gyermek felnőtt.) A szakmai aggály másik fő indítéka, hogy a kérdés formája is valamiféle felekezeti önbesorolás irányába hat. (A „Tartozik ön valamilyen felekezethez?” kérdés sokkal nagyobb arányban eredményez felekezetbe nem tartozókat, mint a „Milyen felekezethez tartozik ön?” kérdés.) A felekezetmegnevezés az emberek jelentős részénél semmi mást nem jelent, mint hogy „a családom katolikusnak, reformátusnak keresztelt annak idején, s azóta sem változtattam vallást, nem léptem ki onnan”. Magyarországon a puha diktatúra végén, a „szocialista fogyasztói társadalom” szocializációs közegén átmenve az egyes felekezetekből szekularizálódott emberek természetes viselkedése az „elmaradás” és nem a kilépés, a passzív

vallástalanság, felekezetszűrés és nem az aktív ateizmus vagy egyházellenesség. Külön kutatások szükségesek annak megállapításához, mennyiben (és a népesség mekkora százalékánál) jelent bármiféle identitást az ilyen módon tett felekezeti önbesorolás. Az is igen izgalmas kérdés, hogy az identitásnak, önbesorolásnak milyen okai, milyen forrásai vannak. A – persze nem reprezentatív csoporttal készült strukturált interjúink szerint - lehetséges ok az előző generációhoz való viszony: sokan ezzel fejezik ki, hogy szüleikhez, nagyszüleikhez, akiktől térben, iskolázottságban, értékekben már számukra is fájdalmas módon elszakadtak, még kötődnek valamiképp. Mások esetleg képesek olyan közös kulturális elemeket megnevezni, melyek a hasonló felekezettűekkel összekötik őket. Az egyes felekezetek kulturális örökségében való jártasság – a *konfirmáció*, a *gyónás*, a *kipa* és hasonló „felekezeti” kifejezések pusztán ismerete – az azonos felekezetben neveltek közös „nyelve”. (Azaz az alacsonyabban iskolázottak nagyobb valószínűséggel ismerik „saját” felekezetük ilyen kifejezéseit, mint más felekezetekéit.) A nemzetiségi kutatásokból tudjuk azonban, hogy az ilyen típusú *megfeleltetéseket* milyen óvatossággal kell kezelnünk: a nyelv, a tradíció *ismerete* és az adott nemzetiséghez, kultúrkörhöz való *identifikálódás* között csupán részleges átfedés van. Ismét mások számára nem az a releváns információ, hogy az ő családjának a tradíciója például református, hanem az, hogy *másoké, a környezeté, a referenciacsoporté nem az*. Azaz egy történetileg többfelekezeti – és felekezetileg nem is mindig előítélet-mentes, békés – társadalomban a „Milyen felekezeti ön?” kérdésre adott felekezetmegnevezés nagyobb valószínűséggel következik be, mint azokban a lényegileg egyfelekezeti társadalmakban, ahol ez nem a más emberektől való (talán természetes, de történetileg emlékeztető) különbözőséget jelzi, hanem a konkrét, egyetlen szóba jöhető felekezethez való hozzátartozást. Ezt alátámasztja, hogy Angliában például igen nagy számban jelentik ki az emberek, hogy nem tartoznak felekezethez, mert aki egyáltalán nem gyakorolja a hitéletet, annak nincs mit „öndefiniálni”. (Bruce, 2001) Vagy ahol az egymás mellett élés hosszú ideje nemcsak természetes, de totálisan intézményesült is – például Hollandiában –, szintén viszonylag magas a negatív választ adók aránya. (Persze Magyarországon belül is eltérések vannak: a nem vallásos, de katolikus családból származó inkább nevezi magát katolikusnak a protestáns többségű és öndefiníciójú Tiszántúlon, mint Budapesten.) Ismét mások számára a családi történelem üldözöttségei – és ezek felvállalása – jelentenek valamifajta „identitást”. Hiába tudható ugyanis, hogy 1948 után *nem felekezeti, hanem „felekezetszemléletes”, világnézeti* okokból érték a családokat sérelmek, a sérelem *megjelenési formája* a felekezetileg elkötelezett egyesület bezárása, a család által becsült lelkész vagy egykori szerzetes tanár zargatása, a felekezeti hittanon, az istentiszteleten való megjelenés állami rosszállása volt. Mi több, a nem felekezeti, hanem világnézeti sérelemről folyó *közbeszéd*, az információátadás az újabb generációnak a megsértett közösség hagyományos „nyelvén”, a felekezetén folyt.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a „Milyen vallású ön?” kérdésre egy felekezet nevével válaszoló egy része technikai információt adott, más része valamilyen tudati állapotot, identitást, kulturális örökséget, *differentia specificát* nevezett meg.

Az utolsó és „legkellemetlenebb” tapasztalat, amit az olvasóval meg kell osztanunk, hogy a vallásosság összetettségének mérését *elvileg sem* lehet megoldani: ugyanis a kérdés összetettségét csak egy *sok kérdésből* álló kérdőívvel lehetne leküzdeni, viszont kifejezetten szisztematikusnak tűnik, hogy másféle emberek utasítják vissza egy kifejezetten vallásszociológiai kérdésekből álló kérdőív megválaszolását, mint egy hasonló hosszúságú általános kérdőívet – s a benne elhelyezett *néhány* vallásszociológiai kérdést.

Az alábbiakban tehát – a szociológiai kutatási jelentések logikájával merőben ellentétes módon, talán leginkább a történeti statisztika elfogadott módszertanából kiindulva – az egyes hipotetikus megfogalmazott vallásossági-szekularizációs mutatókkal kapcsolatban különböző adatbázisokban keresünk válaszokat.² Ezen adatbázisok komplex elemzése helyett belőlük vett jelzéseket fogunk itt nyújtani.

---

² Forrásaink a következők 1. 1993-ban készült 3000-s Tárki adatbázis. 2) 1997-2000 s TÁRKI omnibusz felvételek aggregációjából készített „50000-s” adatbázis 3) Saját kutatás az 1919 és 1939 között született budapesti népesség vallásosságáról és vallásos neveltségéről. 4) Saját kutatás az 1940 és 1959 között született

E tanulmány abból indul ki, hogy felesleges bemutatni, hogy „Budapest” szekularizáltabb, mint az „ország”. Ez nyilvánvaló, hiszen pl. felekezetenkívülinek mondja magát a budapestiek 39, az ország lakóinak 24 %-a³, az önmagukat nem vallásosoknak nevezők a budapesti lakosság 35 %-át, a hazai lakosság 25%-át teszik ki, sosem jár templomba a budapestiek 46, a hazai lakosság 37%-a. Tanulmányunk tehát inkább magát a budapesti társadalmat megosztó világnézeti erővonalakat vizsgálja – elsősorban az iskolai végzettséggel összefüggésben...

JELENRE KIHATÓ MÚLT

Bejegyzés

Az első kérdésünk, hogy mennyiben jegyezték be a budapestieket valamilyen felekezetbe – illetve az ezzel kapcsolatos *mai emlékezet és tudatállapot milyen*.

E kérdések megválaszolásához csak olyan adatbázisok jönnek szóba, melyek egyértelműen elválasztják a Milyen vallású ma ön? és a Milyen felekezetbe jegyezték be Önt? kérdését. Az „50000-s” aggregációnál 561 embernek tették fel úgy a kérdést, hogy erre a kérdésre választ kaphassunk.

A válasz eredménye, hogy a felnőtt budapestiek *mindössze 7% -a, akit nem jegyezték be semmilyen vallásba, s ma jócskán felülreprezentált közöttük az egyetemi diplomások aránya, kissé felülreprezentált az érettségizetteké – ezen belül jelentősebben felülreprezentált a gimnáziumi érettségizetteké - az összes többi csoport erősen alulreprezentált*. Az „általánosan szekularizált proletariátus”-nak tehát, legalábbis a bejegyzésre való visszaemlékezés kérdésekor egyszerűen nem találjuk nyomát. Sőt, ha más iskolázottsági kérdések alapján továbbvizsgálódunk, az is kiderül, hogy az eleve szakközépiskolában érettségizettek⁴ között több a be nem jegyzett, mint a szakmunkásképzőre épített érettségivel rendelkezők között.

“Bejegyezték-e felekezethez?” kérdésre adott válasz és az iskolázottság

	1,00 római katolikus	2,00 görög katolikus	3,00 református	4,00 evangélikus	5,00 görögkeleti	6,00 izraelita	7,00 egyéb vallás	8,00 nem tartozik egyházhoz	9,00 NEM TUDJA	T
2,00 kevesebb mint 8 ált.	67,6%		20,6%	5,9%	2,9%		2,9%			3
3,00 8 általános	61,9%	7,1%	22,6%	3,6%				4,8%		8
4,00 szakmunkásképző	67,3%	2,8%	16,8%	6,5%				5,6%	,9%	1
5,00 érettségi	67,9%	2,0%	16,8%	3,1%		1,0%		8,7%	,5%	1
6,00 főiskolai	69,8%	2,3%	15,1%	2,3%	1,2%	1,2%	1,2%	5,8%	1,2%	8

budapesti népesség vallásosságáról és vallásos neveltetéséről. 5) 1993-as OI felvétel a vallásosság és az oktatással kapcsolatos kérdések összefüggéseiről. 6) Saját – készülő – adatbázis értelmiségi elitek vallásosságáról és vallásos neveltetéséről. 7) 2002-es OI felvétel a pedagógusképző intézmények végzős hallgatóiról. 8) 2002-es OI-s felvétel az elsős egyetemisták/főiskolások körében

³ A különbség legnagyobb része a községekben élők igen alacsony felekezeten kívüli részének tudható be. Ugyanakkor városaink nagyon különböznek egymástól az 50000-sből számított adatok szerint 20 %-nál is kevesebb felekezeten kívüli van Szombathelyen, Kecskeméten, 20 % körüli Nyíregyházán, Győrött, 25 % körüli Székesfehérváron, Kaposváron, Egerben, Miskolcon, Zalaegerszegen. 30 % fölöttit találunk Tatabányán, Pécsen. Budapesthez hasonló adatokat mérnek Szegeden, Veszprémben. Jócskán meghaladja Budapestét 43 %-os értékével Debrecen, Békéscsaba. A felekezeten kívüli rész tehát Nyugatról Délkeletre, ill a katolikus hagyományú helyektől a református hagyományú helyek felé nő, s ebbe a sorba nagyjából beleilleszkedik Budapest. Mindez egy hosszabb elemzés tárgya lehetne.

⁴ A kérdőívek egy részében az iskolázottsági sor közepe erősebben bontott volt: szakközépiskolai, ill. gimnáziumi érettségire. Volt ahol még a szakközépiskolai érettségien belül is megkülönböztették a szakmunkásbizonyítványra épülőket. A táblázatokban ezeket összevontuk, már csak azért is, mert az idősebb nemzedéknél a szakközépiskolának alig van értelme.

diploma										
7,00 egyetemi diploma	68,5%	3,7%	5,6%	9,3%				13,0%		5
N	377	17	93	25	2	3	2	39	3	5
	67,2%	3,0%	16,6%	4,5%	,4%	,5%	,4%	7,0%	,5%	1

(TÁRKI 50000s)

A bejegyzettek vonatkozásában két adat ugrik ki erősen: az evangélikusok között magas (kétszeresen felülreprezentált) az egyetemet végzettek, a görög-katolikusok között pedig a mindössze nyolc osztályt végzettek aránya. Ez a két adat – sőt az is, hogy a budapesti reformátusok némileg iskolázatlanabbak, mint a budapesti katolikusok *szinte teljesen azonos mintázatot mutat, mint az utolsó e tekintetben megbízható két háború közötti népszámlálás*. Az egyetlen jelentős különbség az 1930-as, 1941-s népszámlásához képest, hogy hiányzik az izraelita⁵ adat. Az izraelitának bejegyzettek alacsony számát a Holokauszt, a migráció, a demográfiai trendek, a budapesti zsidó közösség előrehaladott szekularizációja és a rejtőzködő válaszdói attitűd együttesen idézik elő. (Stark Tamás demográfiai becslése alapján (mely egyébként a felekezeti és származási értelemben vett zsidóságra is kiterjed) az izraelitának bejegyzett népességet a budapesti népesség 2,5%-ára becsülhetjük. (Kovács, 2002, 123) A budapesti zsidóság Karády Viktornál olvasható iskolázottsági felülreprezentációja csökkenőben van, hiszen az egyetemet végzetteket tekintve 2,7 szeres, a legalább főiskolát végzetteket tekintve 2,2 szeres, a legalább érettségizetteket tekintve 1,4 szeres, a legalább szakmunkásképzőt végzetteket tekintve pedig csak 1,1 szeres.) (Kovács, 2002, 137)

Mindenesetre a bejegyzéses adat – még ha torzítja is a szelektív emlékezet – jelentős részben mégiscsak azt tükrözi: történt-e bejegyzés csecsemőkorban-így tehát a jelenlegi budapesti népesség *szüleinek* vallásosságában, felekezetiességében kereshetjük a magyarázatot elsősorban.

A be nem jegyzettségről szóló nyilatkozatot nyilvánvalóan négy dolog határozhatja meg:

- egyrészt az a történelmi időpont, amikor a bejegyzésnek „meg kellett volna történnie” – fő szabály szerint tehát a születési év
- másrészt a szülők társadalmi státusza és ezzel kapcsolatos vallásossága vagy felekezetiessége az adott időpontban
- harmadrészt a gyerekkori viszonyok – vallásos szimbólumokra utalás, felekezetet számontartó családi környezet, mely (még szekularizált családok esetében is) évtizedek múlva is visszaidézhetővé teszi, hogy milyen felekezetbe jegyezték be a kérdezettet
- negyedrészt a kérdezett jelenlegi „világnézeti viszonyai”, arra irányuló (világnézeti megfontolásokon, téves kérdésértelmezésen, vagy félelmen alapuló) döntése, hogy noha tudja, hogy bejegyezték valamilyen felekezetbe, de ezt most nem egyszerűen nem akarja elárulni, hanem kijelenti, hogy nem jegyezték be.

A bejegyzés időpontja

A bejegyzéses értelemben vett felekezettagság három korszakát állapíthatjuk meg.⁶ Az első korszak 1947-ig tart, amikor gyakorlatilag csak véletlenszerűen fordul elő, hogy valakit nem jegyeznek be, a második korszak az 1948-1957-s évtized, az az időszak, amikor a vallásellenes represszió a legnagyobb volt. Azoknak, akik ma Budapesten élnek és ekkoriban (Budapesten vagy vidéken) születtek e represszió ellenére alig huszadát nem jegyezték be. Az ebben az időben „szülőkorban” lévő népességben a párttagok aránya meghaladta a népesség

⁵ Az „izraelita” és a „zsidó” szóhasználat bonyolult szimbólikus vitájába itt nem mennénk bele. E tanulmány szóhasználatában az „izraelita” a bejegyzést jelöli, a „zsidó” pedig mindazokat akikre (származási-tudati stb definíciók alapján) a különböző ezirányú felmérések kiterjedtek

⁶ Ha valamennyi felhasznált táblát beidézni, oldalak tucatjain keresztül sorakoznának a számok. A tanulmány bizonyító anyagát jelentő táblázatok megtalálhatók a <http://nagypetertibor.uni.hu> weblapon, ill ennek esetleges megszűnése esetén a Magyar Elektronikus Könyvtárban vagy erre a weblapnévre, mint szóra rákeresve egy másik webhelyen.

együtizedét, s noha a Magyar Dolgozók Pártja erősen – a későbbi MSZMP-nél jóval erősebben – vallásellenes pártnak számított: a be nem jegyzés még a párttagok körében sem volt jellemző.

A következő másfél évtizedben az arány egykilencedre-egynolcadra növekszik. Kézenfekvőnek tűnne, de nem a korábbi szekuláris *nevelés* hatásáról van szó: ugyanis az ötvenes évek végén megfogant gyermekek szülei iskolás korukban még bizonyosan jártak kötelező hittanra- s mégsem magasabb e csoportban a felekezetbe jegyzettek aránya, mint az egy-másfél évtizeddel később fogant gyermekek esetében, akiknek szülei már bizonyosan kisdobosok és úttörők voltak – s csak esetlegesen jártak iskolai hittanra.

Inkább e szülői nemzedék *általános szekularizációja* lehet a magyarázat, a szekularizáció általános előretörése a budapesti társadalomban...A vidéki bevándorlás lelassulása pedig megakadályozza, hogy a vidék késleltetett szekularizációja éreztesse hatását.

A negyedik nemzedék – mely ebből az adatbázisból látható – a hetvenes évek közepén születettek, akiknek már 28 %-a tartozik a be nem jegyzettek csoportjába.

A szülők „világnézeti állapota” bejegyzéskor

A szülők nemzedékének bejegyzéskori vallásosságát a megkérdezett személy természetesen nem tudhatja, de egyes kutatások rákérdeztek arra, hogy a gyerekek tízéves korában a szülők milyen gyakran jártak templomba, vallásosan nevelték e gyereküket, járatták-e iskolai ill. templomi hittanra gyereküket. Feltételezve, hogy az ekkoriban gyermekeket vállalók hasonló világnézeti állapotban voltak, mint a náluk átlagosan tíz évvel idősebbek megtudhatjuk, hogy az 1945 körül Budapesten születetteknek hetedénél, az ötvenes években születettek negyedénél, a hatvanas években születettek 43 %-nál gondolhatjuk joggal, hogy születéskor anyjuk sosem járt templomba, (s apjuk sem volt vallásosabb). A templomba nem járók gyerekei közel háromszor nagyobb valószínűséggel maradnak felekezetenkívüliek, mint az átlag. További szekularizációs jelzés, hogy a 90-es évek elején élő budapesti születésű emberek szüleinek átlagosan 30 %-a vegyesházasságban élt, a nem bejegyzetteknek viszont 56 %-a így a vegyesházasságok arányának növekedése nemzedékről nemzedékre növeli a be nem jegyzés valószínűségét. (TARKI3000)

Vallásos szocializáció

Miután szinte minden budapesti polgárt bejegyezték valamilyen felekezetbe a gyermekkori vallásos neveltetés mértékében már nagyon erősen elváltak az utak.

A budapestieket ért vallásos szocializáció, iskolai és templomi hittan részvétel nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a mai budapestiek gyermekkorukat vidéken vagy Budapesten töltötték.

Az 1943 előtt született nemzedék szempontjából a helyzet egyszerű: ők még mindenképpen jártak iskolai hittanra hiszen az 1949-ig kötelező volt. A 40-es évek végén a fejlett világban mindenütt fakultatívvá vált a hitoktatás – s ennek következtében az évszázados és gyors szekularizációs tendenciák egyaránt felszínre kerültek, csökkenni kezdett a hittanra járók száma Magyarországon is. Budapesten több folyamat szinte felismerhetetlenül összekeveredett – először is a hagyományosan szekularizáltabb budapesti lakosság felszabadult a hittanra járás kényszerétől. Ez a szekularizált lakosság amiben tehetete *eddig is* gyakran választotta a nem egyházas alternatívát: az 1939-es, 1945-ös, illetve 1947-es többpárti, titkos választások egyaránt azt mutatják, hogy Budapesten a „keresztény” hívószóval fellépő pártok mindig gyengébbek voltak, mint vidéken. Ugyanezt támasztja alá, hogy Budapesten a harmincas–negyvenes években a megfelelő azonos felekezetű kínálat ellenére, sokkal többen küldték felekezeti szempontból közömbös, vagy éppen más felekezetű iskolába gyerekeiket, sokkal többen kötöttek vegyes házasságokat. A korabeli felmérések és a visszatekintő felmérések egyaránt sokkal alacsonyabb templomlátogatási gyakoriságról számolnak be Budapesten, mint vidéken.

Másodszor a számos jelzés szerint a világháború, ezen belül a budapesti ostromélmények következtében a még vallásosnak nevelt fiatalabb nemzedék szekularizálódott

– s ezt a negyvenes évek végén frissen iskoláskorba érő gyerekeinél ill az 1946-ban született nagyobb létszámú korosztálynál érvényesítette.

Harmadszor az újjáépítés és az intenzív iparosítás következtében Budapestre áramlott falusi fiatalok – szülőként – kevésbé vették igénybe a hittant, mint otthon tették volna. Ennek számos oka volt, az idősebb nemzedék jelen nem léte a tradicionális normák erejét erősen kikezdtte - a motivációk közül Budapesten hiányzik a helyi közösség ereje is. Vidéken sok faluban egyetlen iskola van, mindenki oda járítja gyerekét, az emberek figyelemmel kísérik egymás szokásait. De számít az is – ahogy erre adatközlőink visszaemlékeznek - hogy nem volt ismerős pap, akire doxikus magától-érthetődéssel rá lehetett volna bízni a gyerekek nevelését. S a segédmunkások, új szakmunkások számára referenciacsoportot jelentő régi szakmunkások évtizedes szekuláris hagyományai miatt nem járaták gyerekeiket hittanra, a nagyvárosi életstílus – még akkori „kopott” formájában is – szekularizálóan hatott, a falujukból Budapestre került fiatalok nagyobb valószínűséggel kötöttek vegyesházasságot, mintha falujukban maradtak volna – s ez is így hatott.

A negyedik a fentiekkel egyidejűleg ható folyamat, hogy a politikai hatalom központjaként szolgáló Budapesten sokkal tisztábban érzékelhető volt, hogy az új rendszerben nemcsak hogy nincs szükség a hittanórán elsajátítható készségekre, magatartásra – mely a hittan látogatásának a közvetlen világnézeti okokon túl (máig) egyik legfontosabb oka – hanem még össze is zavarja a gyerekeket a kettős intézményes nevelés (úttörőmozgalom és hittan) hatása. A budapesti és a falusi iskolabajjárás különbségét az is kidomborította, hogy a falusi általános iskola a közvetlen közelmúltban még felekezeti iskola volt, az ottani tanító — aki az új rendszerben is ott maradt — felekezeti alkalmazott volt, a gyerek tanulmányi eredményeire, iskolai integrációjára csak kis valószínűséggel hathat negatívan a hittanra járás – gondolhatták a falusi szülők. (Magyarországon 1938 óta nem volt tanítói munkanélküliség. A lakosság tehát nyugodtan feltételezhetette, hogy amelyik tanítónak nagyon nem tetszett a fenntartó egyház „kelléténel erősebb” befolyása az iskolában, az nyugodtan állást változtathatott.) Épp ezért az 1950—51-es különbséget még a szekularizáció és az adminisztratív erőszak *együttes hatásának tekinthetjük.*

Ötödik sajátosságként említhetjük, hogy az iskola és az iskolai uton történő érvényesülés lehetőségei Budapesten jobban láthatóak, mint vidéken – kisebb a valószínűsége, hogy ezeket valaki kockáztatni kívánja. Hatodik motiváció, hogy maguk a szülők, saját karrierjük szempontjából jobban mérlegelik a hittanra iratás káros hatását, ha egy gyárban dolgoznak, mintha egyéni parasztként vagy termelőszövetkezetben. S hetediknek természetesen nem szabad elfelejtenünk a hittanbeíratást közvetlenül akadályozó adminisztratív lépéseket.

E faktorok –jelzésszerűen- elkülöníthetőek a rendelkezésünkre álló strukturált interjúkban, de pontos arányuk megbecsléséhez elégtelenek az adatok.

Ami bizonyos, hogy a hittan fakultatívvá válását követően a hittanra járás csökkenni kezdett. Államigazgatási adatok szerint 1950—51-es tanévben az általános iskolásoknak még 72%-a járt hittanra, Budapesten viszont csak 9,8%. (Gergely: 1995:142) Az utóbbi egyébként kerületenként erősen változik. Legmagasabb volt a jelentkezők aránya a III., XIV., XVIII. és XIX. kerületekben, ahol a tanulóknak 20%-a óhajtott hitoktatáson részt venni, a legalacsonyabb a VIII., XV. és XVII. kerületben, ahol az arányszám 3% körül mozgott (Források: 49).

Az 1950 őszen átfogóan kibontakozott hittanellenes politikai gyakorlat után azonban a zuhanás óriási, az 1951-es jelentkezések eredményeképpen országosan már csak 26,4%, Budapesten mindössze 1,8% jár hittanra az általános iskolások közül. (Izsák: 1985:457) (A budapestiek harmada ezután még ebből is lemorzsolódik) (Források: 50) Budapesten 1952—53-ban a hittanos diákok a tanulólétszám 1,5%-át tették ki. Az antiklerikális nyomás eredményeképpen azonban ez az 1953—54-es beíratás idejére egynegyedére (!) csökkent. Az 1953-ban (a Nagy Imre-kormány hivatalba lépése előtt) megtartott hittanbeíratásokon mindössze 665 főt regisztráltak Budapesten, ahol 175 ezer általános iskolás volt. Ha ez igaz, akkor fél százalék alá csökkent a hittanra beíratottak aránya. Az országos átlag viszont 13% volt.

Az iskolai hitoktatás visszaszorítására válaszul egyre fontosabbá vált a templomi oktatás. 1952/53-ban Budapesten csak 4144 elsődíázó volt, 1953—54-ben már 7776. Miközben az iskolai hittanosok száma Budapesten néhány száz-, vagy párezres nagyságrendű

volt, addig a „különböző vallási formákba”, az egyházügyi referens statisztikai kimutatása szerint 37 202 főt vontak be.

A hittanra járók számát nemcsak a „rendszer általános ateizmusa”, hanem a párt és kormánypolitika közvetlenül is befolyásolta. A kormányváltás hatása — Nagy Imre miniszterelnöksége — azonnal megmutatkozott. 1953 augusztusában hittan pótbéiratásokat tartottak. Budapesten tizenkétszeresére, országosan pedig kétszeresre nőtt a beíratottak száma (Balogh—Gergely: 1993:306). 1954 tavaszára a rendszeresen járó gyerekek száma a jelentkezéshez viszonyítva Budapesten 50%-kal csökkent. Az 1954—55-ös tanévben országosan 35,7%-ra, Budapesten 7,7%-ra nőtt a hittanra járók aránya (Izsák: 1985:457). 1955-ben országosan a hittanra járók aránya állítólag elérte a 40%-ot (Tomka: 1991:32). A politika újabb hullámvölgyet generált, hiszen az 1956-os beiratkozás országosan 30,18%-os, a fővárosban 6,9% (Izsák: 1985:457). (A következő évtizedekre nem állnak rendelkezésemre külön budapesti adatok, de az bizonyos, hogy a budapesti hittanjárók aránya mindig jóval az országos adat (1960:25%, 1965:10%, 1971:9,7%, 1975:6,9%, 1980:4,36%, 1985: 3,41%) (Tomka, 1991) alatt maradt.

Ha már most a visszaemlékezéseket vizsgáljuk, a gyerekkor teljes időszakára terelődik a figyelem, s a bármilyen rövid ideig hittanra járók is igennel válaszolnak hittanra járást firtató kérdésre, így magasabb százalékarányokat kapunk. Az ötvenes években nagyjából két blokkot különböztethetünk meg a budapesti társadalomban: hittanra a kevésbé iskolázottak gyerekeinek négyötöde járt, a nyolc általánost, négy polgárit, tanonciskolát végzett apáknak a fele járatta hittanra gyerekeit, az érettségizett vagy ennél magasabb képzettséggel rendelkezőknek pedig csak 28%-a. Az apák foglalkozási összetételét megvizsgálva szinte egyértelmű lejtőt kapunk; minél magasabban áll valaki az ötvenes évek budapesti foglalkozási hierarchiájában, annál kevésbé járatta hittanra gyermekét. Ezzel a módszerrel vizsgálva és ekkora mintán a „régii” társadalmi csoportok nagyobb vallásossága csak a kisiparosok és a kereskedők gyerekeinek viselkedésében (intenzívebb hittanjárásban) tükröződik, másik – több értelmiségit megmozgató - felmérésünkben a hagyományos értelmiség – pl tanárok, orvosok – intenzívebb hittan-igénylése jellemző.

A hittan körüli politikai konfliktusok (amelyek 1952 körül szinte a betiltásra emlékeztettek) a kortársak elől elfedték, hogy a hittanra járás csökkenése mögött nem (csak) politikai, hanem mélyebb társadalmi okok állnak: a szekularizáció növekedése.

Egy — eddig nem említett — felmérés, melyet a Soros Alapítvány, az OTKA és az AMFK támogatásával készíthettünk el, a budapesti népesség szüleinek istentisztelet-járási szokásaira kérdez rá. A korabeli budapesti apákat vizsgálva a templomba sosem járók az alsó társadalmi csoportok mintegy felét teszik ki, a teljesen iskolázatlanok körülbelül egyformán szekulárisok, mint a szakmunkások.⁷ Az érettségizetteknek csak valamivel több, mint negyede tartozik ide. Ha azonban együttesen vizsgáljuk a teljesen szekularizált és évente egyszer istentiszteletre látogatókat, már feltűnik a jellegzetes *U* görbe: a társadalom alján az iskolázatlanok között lényegesen kevesebb mint 60% a szekulárisok aránya, ez a szakmunkások körében 66,3%-ra nő, és az érettségizettek körében megint csökkenésnek indul.

Az iskolai hittanjárás⁸ — településtípus szerint

	1949/55	1956/60	1961/65	1966/70	1971/75	1976/80	1981/84
Ország	80,1	68,7	49,8	35,1	28,4	15,8	15,5

⁷ Az eredeti kérdőívek idős emberek elé is általában olyan iskolázottsági válaszalternatívákat tárnak, melynek csak a hatvanas évektől van értelmük. A „szakmunkásképzőt végzett” kifejezést az idősebbeknél – különösen a budapestiekénél – mégiscsak azonosíthatjuk a háború előtt itt igen elterjedt szakirányú tanonciskolát végzettséggel. Az általános iskolai végzettséget az idősebbeknél a négy polgárit végzettséggel – melynek általános iskolával való egyenértékűségét a válaszadók már öt népszámlálás során „megtanulhatták”, vagy dolgozók általános iskolájával célszerű azonosítanunk.

⁸ „Járt e 10 éves korában iskolai hittanra?” kérdésre adott igenlő válasz. Az 1956/60-s jelzésű csoport az 1946 és 1950 között születetteket jelzi, a Budapest pedig azt, hogy *gyermekkorában* Budapesten élt.

Budapest	57,5	44,0	25,5	9,7	9,4	7,5	2,2
Megyei városok	70,8	45,5	16,2	9,1	7,7	7,7	5,0
Egyéb városok	78,7	60,0	36,2	15,2	13,2	9,8	8,2
Kisebb települések	85,6	81,3	65,3	51,3	42,1	22,6	30,4
N	327	330	388	323	266	301	226

(Tárki, 3000)

Az adatok (az itt nem közölt tízéves „csúsztatott”⁹ adattábla, ill. a belőle készített grafikon) tanúsága szerint a városok — nagyvárosok és Budapest görbéi — hosszú távon nyalábszerűen összetartanak. Általában azt mondhatjuk, hogy valamennyi városias településen a meredek csökkenés a hatvanas évekig tart, ezután a csökkenés üteme mindenképpen lassul. Az egész időszakot nézve elmondhatjuk, hogy míg a pártállami időszak elején Budapestet és a megyei jogú városokat még nagyobb távolság választotta el egymástól, mint a megyei városokat és a falvakat (a többi város pedig félúton állt a megyei város és a falu között) addig az időszak végére a városi jellegű települések erővonalai mintegy összefutottak, s minthogy a falu szekularizációs üteme kisebb volt, a különbség nőtt a városi tömb és a falu között.

A hatvanas és hetvenes években a budapesti apák fele, a nyolcvanasokban több, mint kétharmaduk mutatott teljesen szekularizált mintát – mármint ha a templomba sosem járást így értelmezzük – gyermekének, s noha a szakközépiskolát ill. szakmunkásképzőt (s a vélhetőleg zömében ipari jellegű) főiskolákat végzett apák ezen belül végig felülreprezentáltak maradtak, az évek előrehaladtával az egyetemet végzett apák szekularizációjának mértéke egyre közelebb került a városi átlaghoz. A város többsége és meghatározó csoportjai egyre inkább szekularizált mintát mutattak – bár az értelmiségi elitben mindig megmaradt egy templomjáró csoport.

VALLÁSOSSÁG 2000 KÖRÜL

A gyermekkori vallásos neveltetés intézményes mozzanatai, a szülők példája és a felnőtt élet évei-évtizedei során megélt szekularizációs hatások alatt alakult tehát ki a mai budapesti népesség vallásossága.

Ezt a vallásosságot több faktorra bontva vizsgálhatjuk:

Felekezethez tartozásra utaló kijelentés

A jelenkori budapestiek mai felekezetmegnevezéséről tájékoztat a következő tábla, immár nagyságrendekkel nagyobb abszolút számok alapján.

Az egyházhoz tartozás¹⁰ és az iskolai végzettség Budapesten

	,00	1,00	2,00	3,00	4,00	5,00
		római katolikus	görög katolikus	református	evangélikus	görögkeleti

⁹ Ez azt jelenti, hogy külön-külön megvizsgáltuk az 1930 és 1939 között, 1931 és 1940 között születettekre jellemző adatokat, majd egyetlen keresztátlába rendeztük őket

¹⁰ A 33 különböző felmérésben, melyből az 50000-es adatbázis felépült az alábbi alternatívákat ítéltük összevonhatónak: „Tartozik ön valamelyik egyházhoz?” „Ön tartozik valamelyik egyházhoz?” „És tartozik ön valamelyik egyházhoz?”. A „bejegyzésre” utaló kérdések nem kerültek ide.

-1,00		,0%		,1%		
1,00 nem járt iskolába		,1%				
2,00 kevesebb mint 8 ált.	4,1%	7,0%	13,0%	7,5%	5,6%	9,1%
3,00 8 általános	20,9%	16,9%	29,3%	18,3%	16,5%	
4,00 szakmunkásképző	16,3%	17,1%	15,4%	18,7%	14,3%	18,2%
5,00 érettségi	30,6%	34,4%	30,1%	32,2%	30,7%	27,3%
6,00 főiskolai diploma	14,8%	13,2%	6,5%	13,8%	16,9%	18,2%
7,00 egyetemi diploma	13,3%	11,3%	5,7%	9,5%	16,0%	27,3%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	196	3991	123	1083	231	11

A mai budapesti lakosságnak közel kétötöde nem tartozik felekezethez – ezt az átlagot az iskolázottsággal együtt növekvő szekularizáció élethelyzete határozza meg: míg az érettségizettek és felsőfokon végzettek körében 4-5 % ponttal az átlag felett van a felekezetbe ma nem tartozók aránya, addig a szakmunkás képzőt végzettek jelentik az átlagot, az általános iskolát végzettek megint csak 5 % pontnyi távolságban vannak az átlagtól. A nagyon iskolázatlanok ugyan egyötödnél is kisebb arányban szekularizáltak, de ezt a társadalmi-iskolázottsági csoportot szinte teljes egészében idősek dominálják.

Néhány nagy korcsoportot itt is kialakíthatunk. Aki még az első világháború előtt és alatt születettek körében életben van, azoknak hatoda, a háború utáni évtizedben születetteknek negyede-ötöde nem tartozik felekezethez.

A világgazdasági válság előtti évektől gyakorlatilag az 1945-ös születési évig tart a nemzedék, melynek harmada már felekezeten kívüli. Ezt követő nemzedékeknél – melyek kétségtelenül nem járhattak kötelező hittanra, egészen a hetvenes évek elején születettekig a lakosság bő kétötödére taksálhatjuk a felekezeten kívüliek arányát, hogy ez azután a hetvenes és kora nyolcvanas években született nemzedéknél elérje az 50 %-ot. (Az „egyéb felekezetek” aránya – melyek aránynövekedését a kilencvenes évek nagyegyházi befolyást féltő publicisztikája oly drámai színekkel ecsetelt a hatvanas években született nemzedékben „ugrik meg” - 3 %-ra ! - hogy a következő években születetteknél megint csak másfél százalék köré süllyedjen...)

Részvételi dimenzió

A részvétel legfontosabb adata a templomjárás gyakoriság

Templomjárás gyakoriság és iskolázottság

	,00 soha	1,00 évente vagy ritkábban	2,00 évente néhányszor	3,00 havonta egyszer	4,00 havonta többször	5,00 hetente legalább egyszer
-1,00	100,0%					
1,00 nem járt iskolába	40,0%		20,0%			40,0%
2,00 kevesebb mint 8 ált.	35,9%	20,6%	19,8%	6,7%	5,8%	11,1%
3,00 8 általános	43,8%	22,9%	19,4%	3,9%	3,6%	6,3%

4,00 szakmunkásképző	49,9%	23,1%	17,8%	2,1%	2,1%	5,0%
5,00 érettségi	46,9%	21,8%	17,7%	2,9%	2,4%	8,2%
6,00 főiskolai diploma	44,6%	17,8%	19,2%	3,7%	2,7%	12,1%
7,00 egyetemi diploma	46,5%	15,0%	18,2%	3,5%	2,9%	13,9%
N	4349	1967	1736	313	267	823
	46,0%	20,8%	18,4%	3,3%	2,8%	8,7%

(TÁRKI 50000)

A heti templomjárás szempontjából tiszta U görbe áll előttünk, ahol a szakmunkásképzőt végzettek a legszekularizáltabbak. Az országos vallásszociológiai elemzésekben a falusi lakosság miatt az u görbe iskolázatlan oldalon magasabbra kúszik, Budapesten azonban az egyetemi diplomások a legszorgalmasabb templomjáró csoport. A legidősebbeket leszámítva, ahol a diplomások heti templomjárása (14%) a városi átlag körül mozog, a középkorúak és a fiatalok esetében a diplomások következetesen másfélszeresen-kétszeresen *felülreprezentáltak* a heti templomjárók között. Ez a felülreprezentáció az eddigi legszekularizáltabb – 1955-1965 között született – nemzedékben is megvan, hiszen e nemzedékben 5,4% a heti templomjáró – a nemzedék egyetemi diplomásainak pedig 8,6 %-a az. Az egyetemi diplomások között leginkább az egészségügyben foglalkoztatottak vallásossága (28%-uk heti templomjáró) szembetűnő.

Az egyetemi diplomások politikai szimpátiarendszere sokkal erősebb kapcsolatban van a heti templomjárással, mint a városi átlagnál: a szocialista szavazó diplomások ötszörösen alulreprezentáltak heti templomjárók között, míg az átlag csak két és félszeres. A „keresztény értelmiség” ma valóban politikai kategória, sokkal inkább az, mint a keresztény középosztály...

A másik oldalon a templomba sosem járás szempontjából *nem az u görbe tükörképét* látjuk: ugyan a szakmunkásképzőt végzettek a legszekularizáltabbak, de közel vannak hozzájuk az érettségizettek és diplomások is, az iskolázatlanok alacsonyabb értéke magas életkorukkal áll összefüggésben. *A templomjárás hiánya az iskolázatlanoknál kevésbé az iskolázottaknál erősebben függ össze a nem vagyok vallásos kijelentés vállalásával*

Az önbesorolók

A vallásossági önbesorolás és iskolázottság

	-1,00	,00 nem vagyok vallásos	1,00 tudja, nem az-e	2,00 maga módján vallásos	3,00 egyház tanait követi	
-1,00		50,0%		50,0%		100,0%
1,00 nem járt iskolába		20,0%		40,0%	40,0%	100,0%
2,00 kevesebb mint 8 ált.	,6%	14,6%	2,4%	59,5%	22,9%	100,0%
3,00 8 általános	,6%	27,1%	4,3%	56,9%	11,2%	100,0%
4,00 szakmunkásképző	,6%	35,9%	4,8%	52,3%	6,3%	100,0%
5,00 érettségi	,8%	37,4%	4,8%	47,9%	9,1%	100,0%

6,00 főiskolai diploma	1,2%	37,4%	3,9%	44,6%	12,9%	100,0%
7,00 egyetemi diploma	1,8%	40,4%	3,9%	38,1%	15,8%	100,0%
	,9%	34,6%	4,4%	49,1%	11,0%	100,0%
	86	3298	416	4678	1049	

(Tárki 50000)

Látható, hogy vallásossági önbesorolásnál a fordított u betű már csak az egyházas oldalon áll elő, a másik oldalon *az iskolázottsággal egyenesen nő az önmaga nem vallásosságát határozottan kijelentők aránya*. Ha azonban a mintát az 1940 után születettekre szűkítjük, a szakmunkásoktól az egyetemi diplomával rendelkezőkig egy sokkal homogénabb nem vallásos tömböt érzékelhetünk, melyből leginkább a szakközépiskolát végzetek emelkednek ki szekularitásukkal.

A budapesti társadalom legnagyobb része a maga módján vallásos, s nem az egyházak normái szerint templomlátogató életet él. Az egyetemi diplomások a szélek felé húznak: több az egyházas is, meg az is, aki magát kifejezetten nem vallásosnak tartja. Minthogy a társadalom önmagát hagyományosan véleményformáló értelmiségieinek reflexióin keresztül érzékeli, a budapesti társadalom osztottabbnak tűnik, mint amilyen valójában.

Konzekvencionális dimenzió

Míg a felekezetmegnevezés a „csoport-hovatartozás” valamifajta minimumát hordozza, a templomjárás gyakoriság a „részvétel” legfontosabb életmódelemét tükrözi, a vallásossági „öndefiníció” pedig a világnézeti tartalomról informál, mindez önmagában nem tájékoztat arról, hogy az emberek életvitelük szabályozásában mennyire követik az egyházak tanításait, illetve mennyiben indultak meg a szekularizáció útján.

A konzekvencionális dimenziót vizsgáló elemzések általában sokféle konzekvenciát (politikai nézeteket, erkölcsi felfogásokat) kapcsolnak össze a vallásossággal. Ez azon társadalmak esetén, ahol az egyházak életszabályozó hatása folyamatos volt, helyénvaló, hiszen egy holland vagy dán élete minden szakaszában szembesülhetett azzal, hogy létezik egy történetileg adott egyházas norma, s ettől mind nagyobb csoportok (végül a többség) elszakad, de az egyházi normákkal ellentétes viselkedés, soha még akkor sem amikor egyértelműen többségivé vált, sem vált pl. az iskola vagy az államigazgatás által közvetített normává. Magyarország esetében azonban – noha az aktív vallásellenesség az 1949-1989 közötti időszaknak csak kisebb részére jellemző – az állam, az iskola, a munkahely sosem volt világnézeti semlegesnek tekinthető.

Ebből az következik, hogy sokkal célszerűbb, ha *nem mindazokat* a faktorokat vizsgáljuk, melyek ellentétben állhatnak (tapasztalatok szerint) az egyházas állásponttal, *csak azokat amelyek definitive*, kimondottan és köztudottan ütköznek az egyházak – persze elsősorban a történelmi egyházak, – által elvárt magatartással.

Néhány az életvitelt szabályozó kérdésben az egyházaknak - s különösen a budapesti egyházas emberek között nagy többségben lévő katolikus egyháznak - a véleménye teljesen közismertnek tekinthető.

A legfontosabb ezek közül a szexuálteológia ill. valláserkölcshatárát, azaz az abortuszhoz, a születésszabályozáshoz, a házasságon kívüli szexuális kapcsolathoz, a váláshoz, a házasságot megelőző szexuális kapcsolathoz, a házasság nélküli együttéléshez fűződő – gyakorlatilag mindezeket tiltó egyházi álláspont.

Az elmúlt évek folyamán folytatott különféle közvéleménykutatások alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy *az egyházas emberek sem fogadják el iránymutatóul az egyházak álláspontját*.

Legnagyobb és legtöbb adattal arról a normasértésről számolhatunk be, hogy a szexuálteológiailag ill. valláserkölcsi alapon elfogadható állapotoktól (egyedül élő hajadon/nőtlen, házastárssal élő házaspár, egyedül, vagy újabb házastárssal élő özvegy, elhagyott

és ezért „önhibáján kívül” egyedülálló házaspár) a tényleges és formális családi állapot gyakran eltér.

A családi állapot és vallásosság összefüggése

	1,00	2,00	3,00	4,00	5,00	6,00	7,00	8,00	9,00	N
1,00	-	2,3	,1							11
0	1,00	16,7%	20,2%	26,1%	13,9%	13,4%	16,6%			15
nőtlen/haj. egyedül	2,00	1,2	4,1	3,8	2,7	1,0	3,0			28
0	3,00	54,7%	51,2%	45,3%	48,9%	44,8%	48,5%			46
házastársal	4,00	1,2	1,7	1,2	2,1	1,1	1,8			17
0 házastársal	5,00	2,3	1,4	2,2	1,5	1,0	1,5			13
0 házastársal	6,00	14,1%	10,0%	9,4%	10,0%	7,1%	10,8%			96
0 elvált, egyedül	7,00		2,3	2,6	1,9	,3	1,9			18
0 elvált, élettársal	8,00	8,1	8,1	9,4	18,9%	29,7%	15,9%			14
0 özvegy, egyedül	9,00		,5		,8	,6	,7			63
0 özvegy, élettársal	10,00	10,0%	10,0%	10,0%	10,0%	10,0%	10,0%			86
		98	6	78	49	27				

Ha az összes szexuálteológiailag/valláserkölcseleg problematikus családi állapotot összesítjük, kitűnik, hogy az egyházas emberek egytizede esik ebbe a kategóriába. Ez kb fele a fővárosi átlagnak. Az egyházasak valamennyi iskolázottsági csoportjában vannak normasértők, a különbség a fővárosi átlag és az egyházasak között a szakmunkásképzőt végzetek és a főiskolai végzettségűek esetében a legkisebb. A szakmunkásképzős és főiskolai végzettség az, ami az idősekre legkevésbé jellemző, tekintettel arra, hogy az intézményes szakmunkásképzés csak az ötvenes években vált tömegessé, s a főiskolai végzettség arányának növekedése az egyetemi végzettséggel szemben is 1945 utáni fejlemény. Ugyanakkor a szakmunkások és főiskolai végzettségűek körében a családi állapotra akkor is jobban hat a vallásosság, ha mintát az 1950 után születettekre szűkítjük. Pedig ezzel kiiktattuk azok zömét is, akik élettársi kapcsolatban éltek ugyan, de élettársuk meghalt.)

Ennél az egyházasak között egytizednyi, az átlagban egyötödnyi normasértőnél objektíve csak több lehet, hiszen ebben a logikában a házastárssal élő házások közé, tehát a normakövetők közé soroltattak pl. az elvált de újráházasodott egyházas katolikusok is. *A válást és házasságon kívüli együttélést tiltó ill. (protestáns esetben) nehezményező szexuálteológia az egyházas embereknek vélhetőleg felére gyakorol olyan hatást, hogy konzekvenciális értelemben is egyházasnak tekinthessük őket.*

Az egyház tanait követők is *szabályozzák gyerekszámukat*, mással nem nagyon magyarázhatnánk, hogy az egyházas népesség 29 %-a gyermektelen, 24 %-ának pedig csak egyetlen gyermeke született annak ellenére, hogy az egyházas népesség átlagéletkora tíz évvel magasabb, mint a budapestieké, legnagyobb részükről tehát biztosan kijelenthető, nem is lesz több gyereke.

Míg a gyerekszám és a családi állapot a konzekvencionális vallásosságnak nem feltétlenül tudatos oldalát mutatja – azaz elvált családi állapotba úgy is kerülhet valaki, hogy elméletileg nem helyesli a válást – a *véleményeket* kutató kérdések – akár szexuálteológiai akár más vonatkozásokban az egyházas öndefiníció és az ezzel ellenkező attitűdök és gondolatok együttélését még pregnánsabbá teszik, hiszen mindenképpen *vélemény áll szemben véleménnyel.*

Az ezzel kapcsolatos kérdések csak néhány közvéleménykutatásban¹¹ fordultak elő, így míg a családi állapot és a vallásossági öndefiníció összefüggését tízezres mintán, elég nagy pontossággal mutathattuk be, e kérdésekkel kapcsolatban – külön-külön – általában csak néhány száz fős minta áll rendelkezésre, de a jelzések ennek ellenére fontosak és egy irányba mutatnak.

A házasságot megelőző *élettársi kapcsolatot* az egyházasoknak egyharmada nem utasítja el. (TÁRKI-ZD55B) Konzervatívabbak tehát, mint a budapesti átlag – melynek fele támogatja ezt - de közel sem annyira, mint az a szexuálteológiából következne.

Az egyház tanításait követően vallásosak 46%-a egyszerűen felelőtlenségnek minősíti a *házasságon kívüli gyermekvállalást* – ezzel másfélszer szigorúbb, mint a budapesti átlag. (TÁRKI - ZD54) De ez azt is jelenti, hogy az ide vonatkozó szexuálteológiai álláspontot még az egyházasoknak is csak a fele osztja. 14 %-nyian gondolják úgy, hogy a gyerek utáni vágy vezet ide – tehát még e tekintetben is közel másfélszeresen felülreprezentáltak. Az élettársi kapcsolatot jobbra teheti a gyerek, mondja 11 %-uk, s ez a városi átlag negyede. *A kifejezetten valláserkölcssel szembeni álláspontot az egyházas emberek egytizede képviseli.* A házasságon kívüli gyerekszülést – egy másik felvétel tanúsága szerint - alig utasítják el többen (63%) mint a budapesti átlag (61 %) s az egyházas budapestieknek 25 %-a még azt is felvállalja, hogy kifejezetten nem ért egyet azzal az állítással, hogy gyerek csak házasságban szülessen. Ez a kicsit más kontextusú kérdés még kisebbnek mutatja a konzekvencionális egyházas csoportot.

Az egyház tanait követőknek 70 %-a hasznosnak tartja a *fogamzásgátlókat* ez alig marad el a város 80 %os átlagától (TÁRKI QC54a), s elsöprő többségük helyesli a fogamzásgátlók támogatását is.

Legfeltűnőbb azonban, hogy az *abortusz* kérdésében, melyben a katolikus egyház teljesen egyértelmű álláspontot képvisel, s a történelmi egyházak is közel állnak a tiltáshoz az egyház tanítását követő hívők ezt milyen mértékben nem követik. A tízfokú skálán az abortusztilalommal való teljes azonosulás az egyházas emberek kevesebb, mint 17 %-át (bár a katolikusoknak 20%-át) jellemzi. (TÁRKI U2509) Bár ezzel a budapesti átlagot (3,8%) messze felülműlják – ez mégis kifejezetten kisebbséget jelent. Egy kicsit másképp feltett kérdésben az egyházasok 20 % a (városi átlag: 10 %) helyeselné az abortusz betiltását. (TÁRKI-Qc53) Ismét másképpen feltett kérdésben (Ma már az abortusz elfogadható?) állításnál a teljes elutasítást az egyházas embereknek 46%-a választotta, nem egészen kétszer annyian, mint az átlag, viszont a „teljes mértékben” alternatívát is az egyházasok 21 %-a képviseli, (miközben a városi átlag is csak 31%).(TÁRKI ME55A) Egyébként még az abortusz törvény szigorítását is csak az egyházasok harmada helyesli. (TÁRKI MI44H) A kivel kellene megbeszélni az abortuszra irányuló döntést? kérdésre az egyházasok alig 20 % a említi az egyházat (TÁRKI-Qc47e).

---

¹¹ Különbféle TÁRKI omnibusz felvételekről van szó. A kérdések betüjele alapján a TÁRKI honlapjáról pontosan beazonosítható, hogy melyikről, a keresztátlak pedig a 6-os jegyzetben honlapon megtekinthetők.

Az egyes intézményekben való bizalom mérésére különféle szervezeteket, a kormányt a bíróságokat, a szakszervezeteket – s köztük az egyházakat - kellett minősítenie egy másik felvétel résztvevőinek (TÁRKI-QK32b) Itt az egyházas embereknek kevesebb, mint 70 % mondta, hogy teljesen megbízik az egyházakban – s bár ezzel a városi átlag közel ötszörösét tették ki, ez azt jelenti, hogy az egyház tanítását követő vallásosság sem jelent az egyházak iránt maradéktalan bizalmat.

* * *

Összességében megállapíthatjuk, hogy Budapest egy olyan világváros, melynek középosztálya közepesen szekularizált, értelmisége viszont élesen kettéválk, ahol a többség nemcsak szekularizmust, hanem az ateizmust is felvállalja, a kisebbség viszont nemcsak vallásos, hanem vállaltan egyházas, s ehhez politikai értékeket is kapcsol. Az egyházas emberek 10-30 % ugyanakkor az egyházak szexuálteológiájával ellentétes álláspontot foglal el.

Nagy Péter Tibor

IRODALOMJEGYZÉK

- Berger, Peter: Reflections on the Sociology of Religion Today. *Sociology of Religion*; Winter2001, Vol. 62 Issue 4, p443,
Bruce, Steve :Christianity in Britain, R.I.P. *Sociology of Religion*; Summer2001, Vol. 62 Issue 2, p191
Földvári Mónika - Rosta Gergely
A modern vallásosság megközelítési lehetőségei
<http://www.mtapti.hu/mszt/19981/foldvari.htm>
Hegedűs Rita: A vallásosság alakulása Magyarországon... http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/hegedus_rita.pdf
Froese, Paul : After Atheism: An Analysis of Religious Monopolies in the Post-Communist World. *Sociology of Religion*; Spring2004, Vol. 65 Issue 1, p57,
Hankiss Elemér-Manchin Róbert-Füstös László: Életmód, életminőség értékrendszer 1-3. kötet Budapest, Népművelési Intézet, 1978
Hoge, Dean: Denominational Identity From Age Sixteen to Age Thirty-Eight. *Sociology of Religion*; Spring2004, Vol. 65 Issue 1, p77,
Iannaccone, Laurence:Never on Sunny Days: Lessons from Weekly Attendance Counts. *Journal for the Scientific Study of Religion*; Jun2004, Vol. 43 Issue 2, p191,
Karády Viktor: A felekezeti viszonyok és iskolázási egyenlőtlenségek Magyarországon. Budapest, 1997.
Kovács András: Vallás és vallásosság a mai magyar egyetemisták körében. In: Oktatáspolitikai és vallásszabadság, új Mandátum Bp, 2000
Kovács András (szerk) :Zsidók a mai Magyarországon, Múlt és Jövő, Bp 2002.
Kozma Tamás Egyház és demokrácia. In: *Educatio* 1992/1.
Lanski, G: The religious Factor, New York, 1963
Loury, Linda:Does Church Attendance Really Increase Schooling? *Journal for the Scientific Study of Religion*; Mar2004, Vol. 43 Issue 1, p119,
Molokotos-Liederman, Lina:Religion in modern Europe *Sociology of Religion*; Fall2002, Vol. 63 Issue 3, p392,
Monahan, Susanne: Sociology of Religion: Contemporary Developments/Religion in Western Society . *Sociology of Religion*; Winter2003, Vol. 64 Issue 4, p525,
Nagy Péter Tibor: Járszalag és aréna, Új Mandátum, Bp, 2000
Noffke, Jacqueline:Denominational and Age Comparisons of God Concepts. *Journal for the Scientific Study of Religion*; Dec2001, Vol. 40 Issue 4, p747,

- Phillips, Rick : Can Rising rates of church Participation be a Consequence of Secularization? *Sociology of Religion*; Summer2004, Vol. 65 Issue 2, p139,
- Sommerville, C. John: Stark's Age of Faith Argument and the Secularization of Things:A Commentary. *Sociology of Religion*; Fall2002, Vol. 63 Issue 3, p361,
- Szántó János: Iskolai végzettség és istentiszteletjárás gyakoriság Budapesten In: *Oktatáspolitikai és vallásszabadság, új Mandátum Bp, 2000*
- Szántó János: *Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Budapest, Új Mandátum, 1998.*
- Tamás Pál: Egyházi mozgásterek a társadalomban in: *AZ egyház mozgástereiről (Vigilia kiadó Bp 1997, szerk Horányi Özséb)*
- Tilley, James: Secularization and Aging in Britain: Does Family Formation Cause Greater Religiosity?: *Journal for the Scientific Study of Religion*; Jun2003, Vol. 42 Issue 2, p269,
- Tomka Miklós: *Magyar katolicizmus. Budapest, OLI KTA, 1991.*
- Tomka Miklós: *Vallás és iskola. In: Educatio, 1992/1.*
- Tomka Miklós: *A magyar vallási helyzet öt dimenziója Magyar Tudomány 1999/5.*